

Rozdział 8

Diagnoza i konsekwencje antysemityzmu w Polsce

Dominika Bulska, Mikołaj Winiewski

WSTĘP

W listopadzie 2016 roku na łamy polskich mediów trafiła historia pewnego zeszytu do ćwiczeń dla trzecioklasistów. Co sprawiło, że podręcznik szkolny przykuł uwagę dziennikarzy? Powodem zainteresowania było jedno z krzyżówkowych pytań, brzmiące: „Kto wydał Jezusa?” oraz wskazywana przez autorów zeszytu odpowiedź, jawnie niezgodna z naukami Kościoła posoborowego oraz skrajnie antysemicka, sugerująca, że odpowiedzialnością za to wydarzenie należy obarczać Żydów (mw/ja, 2016). Kurz po zamieszczeniu wokół ćwiczeniówki zdążył opaść, gdy kilka miesięcy później Magdalena Ogórek, kandydatka Sojuszu Lewicy Demokratycznej – największej partii lewicowej – w wyborach prezydenckich w 2015 roku na jednym z serwisów społecznościowych zadała pytanie: „Czy oznaką kręgosłupa jest zmiana nazwiska z Berman na Borowski?” (Ogórek, 2017). Wpis polityczki i dziennikarki miał być komentarzem do wypowiedzi senatora Marka Borowskiego na temat decyzji wicepremiera Jarosława Gowina. Nie ulega jednak wątpliwości, że autorka tego pytania w sposób bezpośredni odwołała się do antysemickich kalek „żydokomuny”. Niespełna tydzień później poseł na Sejm RP z ramienia partii rządzącej i były marszałek województwa podkarpackiego Bogdan Rzońca zastanawiał się zaś „...dlaczego wśród aborterów jest tak dużo Żydów...” (Rzońca, 2017)¹.

Tego typu zdarzenia dotychczas pojawiały się na marginesie życia społecznego, a wypowiedzi o takim wydźwięku były raczej prezentowane publicznie przez osoby o skrajnych poglądach. Pierwszym przykładem niech będzie tu komentarz Piotra Rybaka, skazanego za spalenie kukły Żyda na wrocławskim rynku w listopadzie 2015 r. podczas antyimigranckiej demonstracji, który

1 Poseł Rzońca zmienił swój tweet pod naciskiem wielu negatywnych komentarzy, choć treść nadal dostępna jest w komentarzach do wątku.

w lipcu 2017 r., powiedział: „Żydokomuna wciąż rządzi naszą ojczyzną. Od 28 lat najważniejsze stanowiska w naszym państwie zajmowała nacja żydowska. To oni stworzyli to prawo i ten nieludzki system” (Harłukowicz, 2017). Drugim incydentem, który możemy przywołać w tym kontekście, jest sytuacja, do której doszło kilka dni później – zaatakowanie piłkarzy z izraelskiej drużyny przez polskich pseudokibiców (Zajęcki, 2017). O ile policja nie wypowiedziała się jednoznacznie na temat motywacji sprawców zajścia, to względnie jasna jest w tym wydarzeniu rola wątków antysemitycznych czy ideologii faszystowskiej, wszechobecnej w środowisku pseudokibiców (Weiss, 2017). Przykłady omówione w pierwszych zdaniach wstępu pokazują jednak, że to, co dotychczas postrzegaliśmy jako marginalne, dziś coraz częściej pojawia się w przestrzeni publicznej. Podobnych wydarzeń w Polsce w przeciągu ostatnich kilku lat jest zdecydowanie więcej, ponadto przybierają one różne formy i wydaje się, że nie są specyficzne dla jednego, określonego środowiska.

W związku z tym, niniejszy rozdział ma dwa główne cele. Pierwszym z nich jest diagnoza dominujących form antysemityzmu we współczesnej Polsce i prześledzenie zmian, jakie nastąpiły od naszych ostatnich badań w 2013 roku (Winiewski, Bilewicz, 2015). Wychodząc jednak poza poprzednie opracowanie, w którym koncentrowaliśmy się głównie na psychologicznych uwarunkowaniach postaw antysemitycznych, tym razem za drugi cel przyjęliśmy prześledzenie konsekwencji wrogich postaw wobec Żydów. W pierwszej części rozdziału skoncentrujemy się na serii badań prowadzonych przez zespół Centrum Badań nad Uprzedzeniami w latach 2009–2017. W drugiej części przedstawimy analizy konsekwencji postaw antysemitycznych, opierając się na wynikach Polskiego Sondażu Uprzedzeń 2017.

Trzy formy antysemityzmu

W literaturze z zakresu nauk społecznych podkreśla się, że antysemityzm jest zjawiskiem wielowymiarowym. Różnorodność form antysemityzmu wynika z jednej strony z uwarunkowań historycznych, z drugiej zaś z funkcji, jaką postawa ta pełni w percepcji społecznej i społecznym funkcjonowaniu jednostki (Bilewicz, Winiewski, Kofta, Wójcik, 2013; Datner-Śpiewak, 1996; Krzemiński, 1996). W badaniach prowadzonych przez zespół Centrum Badań nad Uprzedzeniami wyróżniamy trzy główne typy postaw antysemitycznych.

Antysemityzm tradycyjny. Jak wspomnieliśmy wcześniej, podstawowe rozróżnienie poszczególnych form antysemityzmu odnosi się do wymiaru historycznego. Tradycyjne formy antysemityzmu mają swoje źródło w przed-oświeceniowym antyjudajzmie, czyli w chrześcijańskiej wrogości wobec Żydów jako wyznawców innej religii. Z perspektywy historycznej

chrześcijański antyjudajizm pojawił się znacząco wcześniej niż współczesny antysemityzm, czy wręcz samo pojęcie narodu (Poliakov, 2008). Wśród badaczy toczy się debata, w której ścierają się dwa poglądy na relacje pomiędzy tradycyjną a współczesną niechęcią do Żydów. Pierwsze stanowisko zakłada, że owe tradycyjne antyjudajistyczne przekonania są wcześniejszą formą *de facto* tych samych uprzedzeń, co współczesny antysemityzm, czyli, że na bazie wcześniejszej religijnej niechęci rozwinęła się współczesna, polityczna, odmiana antysemityzmu. Drugi pogląd podkreśla odmiennność tych dwóch typów postaw i wskazuje, że z perspektywy historycznej doszło do diametralnej, jakościowej zmiany pomiędzy antyjudajizmem a antysemityzmem. Niezależnie jednak od tego, który z przytoczonych głosów przyjąć, oba podejścia do tradycyjnych uprzedzeń zakładają ich ścisłe związki z religią. Ponadto w obydwu podejściach podkreślane są różnice pomiędzy tradycyjnymi i współczesnymi postawami antyżydowskimi w odniesieniu do motywacji religijnej vs. motywacji rasistowskiej (por. Buryła, 2004).

Głównym aspektem tradycyjnego antysemityzmu jest więc religijna niechęć, której centralnym punktem jest oskarżanie Żydów o bogobójstwo (Datner-Śpiewak, 1996; Krzemiński, 1996). Jednocześnie z badań antropologicznych Aliny Całej (1992) i Joanny Tokarskiej-Bakir (2008) wynika, że antyjudajistyczne postawy łączą się w szerszym kulturowym kontekście z różnymi przesadami i praktykami ludowymi. Często podkreślanym aspektem tego typu postaw jest na przykład wiara w mity krwi, czyli m.in. oskarżanie Żydów o wykorzystywanie krwi chrześcijan w celach rytualnych, mity o porwaniach dzieci chrześcijańskich czy historie o męczennikach zamordowanych przez Żydów. Wedle badaczek antysemityzm tradycyjny jest raczej domeną kultury ludowej, niezurbanizowanych i niewykształconych warstw społecznych (Tokarska-Bakir, 2008).

Badania na próbach reprezentatywnych pokazują, że takie postawy przejawiają osoby starsze i gorzej wykształcone, są one częściej podzielane przez mieszkańców wsi i mniejszych ośrodków oraz przez osoby częściej uczestniczące w praktykach religijnych (Bilewicz, Winiewski, Kofta, 2011; Datner-Śpiewak, 1996; Krzemiński, 1996, 2004). Antysemityzm tradycyjny jest również związany z osobowością autorytarną – osoby bardziej autorytarne częściej przejawiają tradycyjny antysemityzm (Bilewicz i in., 2011). Dodatkowo analizy pokazują również, że postawy takie są silniejsze we wschodnich częściach Polski i nieco słabsze w centrum (Winiewski, Bilewicz, 2015).

Antysemityzm wtórny. Drugą formą postaw antyżydowskich jest antysemityzm wtórny. Badania nad tą formą uprzedzeń antysemickich rozpoczęli niemieccy badacze (Bergmann, Erb, 1991; Frindte, Wammertsberger, Wettig, 2005), jednak to ujęcie wpisuje się w o wiele szerszy nurt badań nad

tak zwanymi wtórnymi, czy też nowoczesnymi uprzedzeniami, takimi jak współczesny rasizm (Dovidio, Gaertner, 2000) czy współczesna homofobia (Morrison, Morrison, 2003). Ta forma uprzedzeń związana jest w dużej mierze z funkcjonowaniem norm społecznych, dotyczących wyrażania otwartej niechęci względem jakichś grup. Wtórne uprzedzenia przejawiają się zwykle w zaprzeczaniu własnym uprzedzeniom i jednoczesnym racjonalizowaniu, czy też tłumaczeniu własnych negatywnych opinii o danej grupie. Wtórny antysemityzm przejawia się więc zwykle w zaprzeczaniu przez osoby własnemu antysemityzmowi i w obarczaniu Żydów odpowiedzialnością za los, który ich spotyka. Najwyraźniejszymi przejawami tego typu postaw jest negowanie współsprawstwa Holokaustu, zaprzeczanie historycznej doniosłości Zagłady czy chęć zapomnienia o przeszłości. Dodatkowo, ważnym elementem jest koncepcja tak zwanego „przedsiębiorstwa Holokaust” czyli uważanie, że Żydzi instrumentalnie traktują Zagładę w celu uzyskania przewagi nad innymi czy zrealizowania nieuzasadnionych roszczeń. We wcześniejszych badaniach antysemityzm wtórny korelował głównie z wiekiem i wykształceniem – osoby starsze i gorzej wykształcone silniej przejawiały takie postawy (Winiewski, Bilewicz, 2015).

Antysemityzm współczesny – stereotyp spiskowy. Antysemityzm współczesny jest wynikiem transformacji społeczeństw europejskich w XVIII i XIX wieku. Emancypacja Żydów i narodziny nacjonalizmów stworzyły podwaliny pod ideologie antysemickie oparte na założeniach politycznych, czyli konkurencji o wpływy, oraz narodowych, czy wręcz rasowych (Buryła, 2004; de Fontette, 1992). Antysemityzm współczesny, w odróżnieniu od tradycyjnego, opiera się zatem na rasowej definicji Żyda oraz postrzeganiu Żydów jako grupy, która konkuruje z danym narodem o wpływy i zasoby. Koncepcja nowoczesnego antysemityzmu zakłada spostrzeganie Żydów jako dążących do uzyskania władzy i nadmiernie ingerujących w życie społeczne kraju czy świata (Krzemiński, 1996, 2004). Ten zbiór postaw wynika w znacznej mierze ze sposobu rozumienia struktury i zasad funkcjonowania świata władzy, ekonomii i mediów, w którym ścierają się różne grupy interesów. Najbardziej charakterystycznym sądem dla tego typu postaw jest spostrzeganie Żydów jako posiadających zbyt wiele wpływów w różnych dziedzinach życia oraz zbyt wiele zasobów.

Najbardziej kompleksowym ujęciem tego typu postaw jest koncepcja stereotypu spiskowego Mirosława Kofty i Grzegorza Sędka (1992). W tym ujęciu Żydzi są widziani jako jednolita grupa, realizująca swoje cele w sposób zorganizowany, czyli posiadająca grupową intencjonalność. Cele te są sprzeczne, czy wręcz wrogie wobec celów grupy własnej i, co ważne, realizowane są w sposób skryty, niejawni dla społeczeństwa. Oczywiście, z punktu

widzenia teorii dowolna grupa może być spostrzegana z perspektywy spiskowego stereotypu. Badania Kofty i Sędka (2005) pokazują jednak, że w Polsce to Żydzi są prototypem grupy spiskującej, nawet mimo tego, że chęć dominacji przypisywana jest różnym grupom narodowym.

Badania na próbach reprezentatywnych pokazują, że spośród zmiennych demograficznych, wiara w stereotyp spiskowy jest związana z wiekiem – osoby starsze znacznie częściej deklarują wiarę w spisek żydowski – oraz z wykształceniem – osoby mniej wykształcone bardziej wierzą w spisek (Bilewicz i in., 2013; Winiewski, Bilewicz, 2015). Dodatkowo postawy takie przejawiają częściej osoby religijne oraz z silnym poczuciem deprivacji, czyli postrzegające swoją sytuację materialną jako pogarszającą się (Bilewicz i in., 2011). Niejednoznaczne są wyniki dotyczące związków wiary w spisek z postawami politycznymi. W Polskim Sondażu Uprzedzeń 2009 nie zaobserwowano takich związków, natomiast w PPS 2013 osoby określające swoje poglądy jako bardziej prawicowe deklarowały większą wiarę w spisek żydowski (Winiewski, Bilewicz, 2015). Jednocześnie nasilenie antysemityzmu spiskowego jest zróżnicowane geograficznie – rozpowszechnienie tego typu postaw jest zdecydowanie silniejsze w południowo-wschodnich województwach. Zależność ta może być z jednej strony tłumaczona historyczną demografią, czyli liczebnością mniejszości żydowskiej, zaś z drugiej strony współczesnymi mapami wyborczymi, a tym samym postawami politycznymi (Winiewski, Bilewicz, 2015).

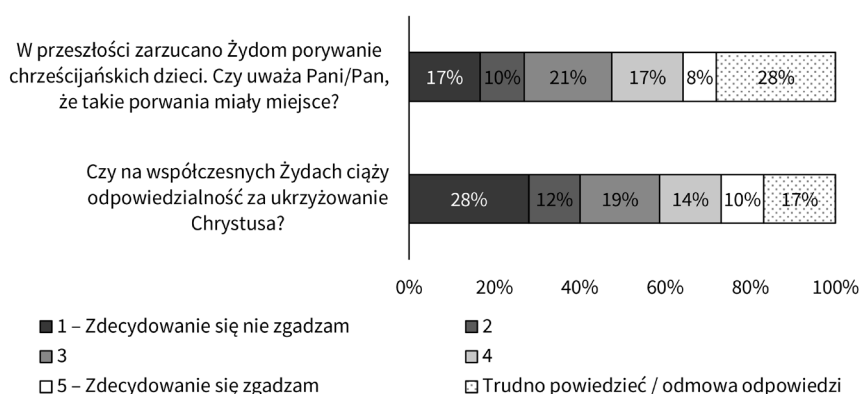
Rozpowszechnienie postaw antysemickich w Polsce

W Polskim Sondażu Uprzedzeń 2017, przeprowadzonym na reprezentatywnej próbie Polaków ($N=1019$ osób), respondentkom i respondentom zadaliśmy pytania o wszystkie trzy typy antysemityzmu tak, aby nie tylko móc odpowiedzieć na pytanie o to, jak wygląda struktura uprzedzeń antyżydowskich w Polsce, ale także na pytanie o to, jak owe uprzedzenia zmieniały się w czasie, porównując wyniki badania PPS 2017 do wyników poprzednich edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń z lat 2013 i 2009² oraz do wyników ogólnopolskich badań Mowa Nienawiści, przeprowadzonych we współpracy z fundacją im. Stefana Batorego w roku 2014 oraz 2016³. W badaniu PPS 2017

- 2 W roku 2009 przebadano $N=979$ dorosłych obywateli, zaś w 2013 roku – $N=965$ dorosłych obywateli. Obydwa badania zostały przeprowadzone na losowej ogólnopolskiej próbie PESEL.
- 3 W roku 2014 przebadano $N=1007$ dorosłych obywateli oraz $N=653$ młodzieży, zaś w 2016 roku $N=1052$ dorosłych obywateli i $N=682$ młodzieży. Obydwa badania zostały przeprowadzone na losowej ogólnopolskiej próbie PESEL. Aby zachować poprawność metodologiczną, w niniejszym rozdziale w analizach porównawczych pod uwagę braliśmy tylko odpowiedzi dorosłych obywateli.

do pomiaru trzech typów antysemityzmu użyliśmy stosowanej wcześniej w badaniach trójczynnikowej skali antysemityzmu (Bilewicz i in., 2013).

Antysemityzm tradycyjny. Tradycyjne uprzedzenia antyżydowskie były najmniej rozpowszechnioną formą postaw antyżydowskich w Polsce w 2017 roku, co jest spójne z wcześniejszymi wynikami badań dotyczącymi tego zjawiska (Bilewicz i in., 2013; Winiewski, Bilewicz, 2015). Mimo, że około 24% osób badanych przynajmniej w pewnym stopniu zgodziło się tak z jednym, jak i z drugim pytaniem w skali (por. rysunek 1), przeciętny badany raczej nie zgadzał się z tego typu stwierdzeniami (średnia dla skali wyniosła $M = 2,65$; $SD = 1,32$ i znalazła się zdecydowanie poniżej środka skali⁴).



Rysunek 1. Rozpowszechnienie antysemityzmu tradycyjnego w Polsce w 2017 roku.

Próba odnalezienia wspólnych cech demograficznych osób, które skłonne są zgadzać się ze stwierdzeniami mierzącymi antysemityzm tradycyjny, wykazała, że tradycyjne uprzedzenia antyżydowskie są raczej domeną osób starszych i mniej wykształconych⁵. Ponadto antysemityzm tradycyjny był pozytywnie skorelowany z tak zwaną „religijnością zewnętrzną”, mierzoną przez pytanie o częstotliwość udziału w praktykach religijnych oraz z prawniczymi poglądami politycznymi⁶. Należy jednak podkreślić, że współczynniki korelacji między zmiennymi demograficznymi a tradycyjnymi uprzedzeniami antyżydowskimi, choć istotne statystycznie, są niewielkie i wyjaśniają nie więcej niż 5% wariancji.

4 $t(880) = -7,98$; $p < 0,001$.

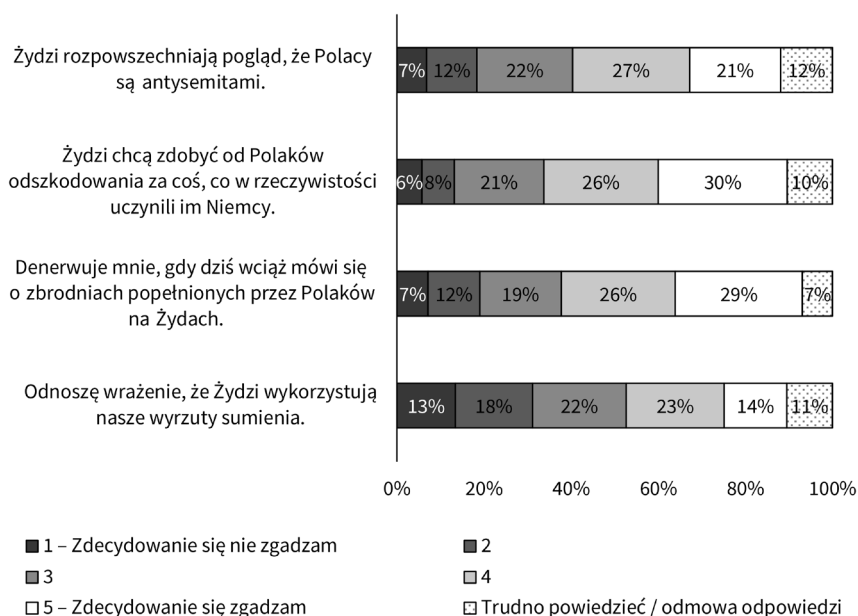
5 Dla wieku $r = 0,15$; $p \leq 0,01$.

Dla wykształcenia, mierzonych pytaniem o ostatni ukończony poziom nauki:
 $r = -0,15$; $p < 0,001$.

6 Dla religijności $r = 0,14$; $p < 0,001$.

Dla poglądów politycznych $r = 0,22$; $p < 0,001$.

Antysemityzm wtórny. Wtórne uprzedzenia antyżydowskie są w Polsce bardziej powszechne niż tradycyjne postawy antysemityczne. Ów rezultat ponownie nie odbiega od wyników wcześniejszych badań dotyczących istoty tego zjawiska (Bilewicz i in., 2013; Winiewski, Bilewicz, 2015). O większej popularności tego typu przekonań świadczy m.in. odsetek badanych, którzy przynajmniej w pewnym stopniu zgodzili się z poszczególnymi stwierdzeniami w skali. Wskaźnik ten, w zależności od pytania, wyniósł od 37% do 56% (por. rysunek 2). Patrząc na średnią skali antysemityzmu wtórnego ($M=3,47$; $SD=1,05$), można także powiedzieć, że przeciętny Polak raczej zgadzał się ze stwierdzeniami wskazującymi na ten typ postaw antyżydowskich i częściej był skłonny udzielić twierdzącej odpowiedzi na te sformułowania w porównaniu do pozycji wskazujących na antysemityzm tradycyjny⁷.



Rysunek 2. Rozpowszechnienie antysemityzmu wtórnego w Polsce w 2017 roku.

Wtórne postawy antysemityczne są do pewnego stopnia związane z charakterystykami demograficznymi. I tak, bardziej skłonne godzić się ze stwierdzeniami z tej skali były, podobnie jak w przypadku antysemityzmu tradycyjnego, osoby starsze i gorzej wykształcone⁸. Ponadto wtórne uprzedzenia antyżydowskie są raczej domeną osób biedniejszych – respondenci i respondenci o niższym dochodzie częściej zgadzali się z pytaniami

7 Dla środka skali $t(978)=13,93$; $p<0,001$.
Dla antysemityzmu tradycyjnego $t(978)=24,53$; $p<0,001$.

8 Dla wieku $r=0,15$; $p=0,000$.
Dla wykształcenia $r=-0,15$; $p<0,001$.

z tej skali⁹ – oraz o prawicowych poglądach politycznych¹⁰. Co ciekawe, religijność, mierzona pytaniem o to, czy osoba badana uważa się za osobę wierzącą, okazała się być negatywnie skorelowana z tego typu postawami¹¹. Warto jednak zaznaczyć, że współczynniki korelacji między wspomnianymi zmiennymi demograficznymi a antysemityzmem wtórnym, choć istotne statystycznie, są niewielkie i wyjaśniają nie więcej niż 9 proc. wariacji.

Antysemityzm spiskowy. Antysemityzm spiskowy jest najbardziej rozpowszechnioną w Polsce formą uprzedzeń antyżydowskich, o czym świadczy zarówno najwyższa średnia dla tej skali ($M = 3,50$; $SD = 1,11$), pokazująca, że przeciętny Polak raczej zgadzał się w tego typu stwierdzeniami¹², jak i największy odsetek osób (w zależności od pytania od 43% do 53,5%), które odpowiedziały twierdząco na poszczególne pozycje w skali (por. rysunek 3).

Wiara w spisek żydowski jest w niewielkim stopniu związana z cechami demograficznymi, takimi jak poziom wykształcenia, wysokość dochodów, wiek czy poglądy polityczne¹³. I tak, podobnie jak rzecz ma się w przypadku antysemityzmu wtórnego, osoby gorzej wykształcone, starsze, biedniejsze oraz o bardziej prawicowych poglądach politycznych częściej zgadzały się ze stwierdzeniami z tej skali. Na szczególną uwagę zasługują dane dotyczące relacji między wiarą w spisek żydowski a religijnością. Chociaż uprzedzenia tego typu były mniej rozpowszechnione wśród osób uznających się za osoby wierzące¹⁴, te osoby, które częściej uczestniczą w praktykach religijnych, były nieco bardziej skłonne odpowiadać twierdząco na pytania ze skali antysemityzmu spiskowego¹⁵. Ponownie należy jednak pamiętać, że współczynniki korelacji dla wspomnianych zmiennych, chociaż istotne statystycznie, są niewielkie i nie wyjaśniają więcej niż 9% wariacji.

9 $r = -0,25$; $p < 0,001$.

10 $r = 0,32$; $p < 0,001$.

11 $r = 0,08$; $p < 0,05$.

12 Różnica między średnią a środkiem skali wyniosła $t(938) = 13,77$; $p < 0,001$.

Różnica między średnią dla antysemityzmu spiskowego a średnią dla antysemityzmu tradycyjnego wyniosła $t(938) = 23,55$; $p < 0,001$.

13 Dla poziomu wykształcenia: $r = -0,17$; $p < 0,001$.

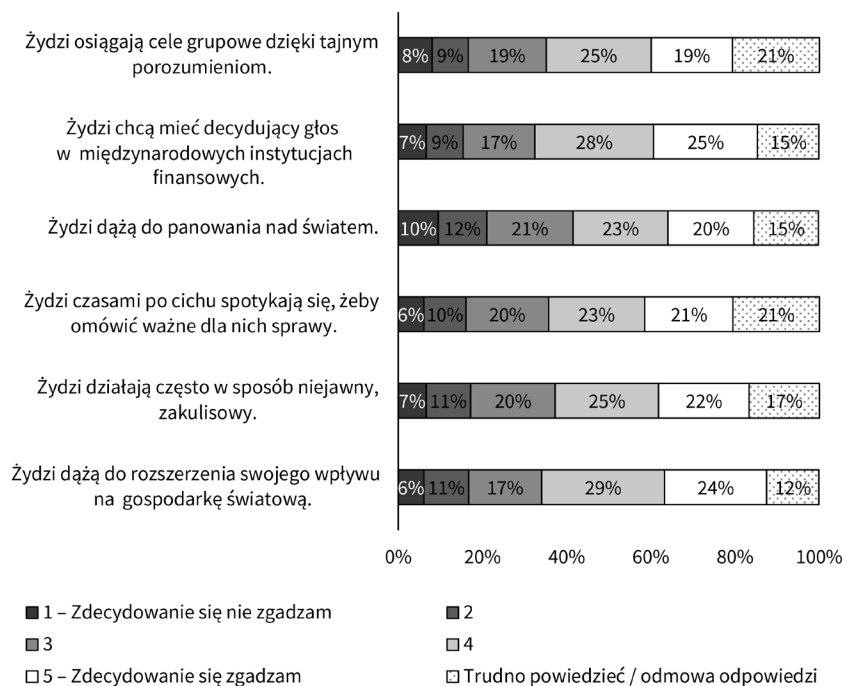
Dla wieku: $r = -0,19$; $p < 0,001$.

Dla dochodów: $r = -0,21$; $p < 0,001$.

Dla poglądów politycznych $r = 0,32$; $p < 0,001$.

14 $r = -0,10$; $p < 0,001$.

15 $r = 0,08$; $p < 0,01$.

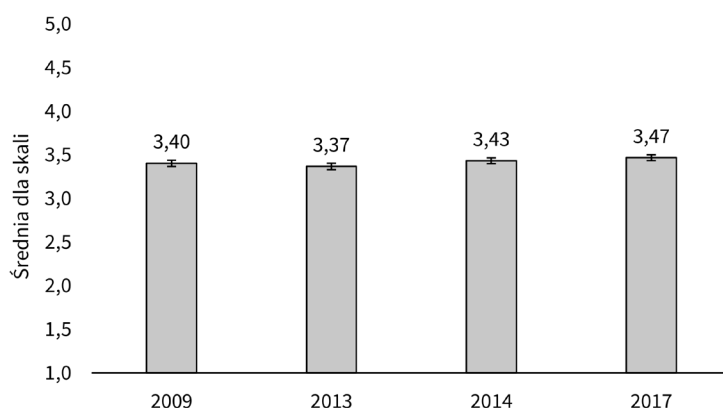


Rysunek 3. Rozpowszechnienie antysemityzmu spiskowego w Polsce w 2017 roku.

Zmiany w czasie. Jednym z powodów, dla których w różnych badaniach ogólnopolskich na reprezentatywnych próbach mierzyliśmy antysemityzm, jest możliwość odpowiedzi na pytanie o to, jak zmieniła się struktura uprzedzeń antyżydowskich w Polsce na przestrzeni lat. Pozwala to nam nie tylko diagnozować aktualny stan rzeczy, ale także mówić o dynamice zmian dotyczących tego zjawiska w Polsce.

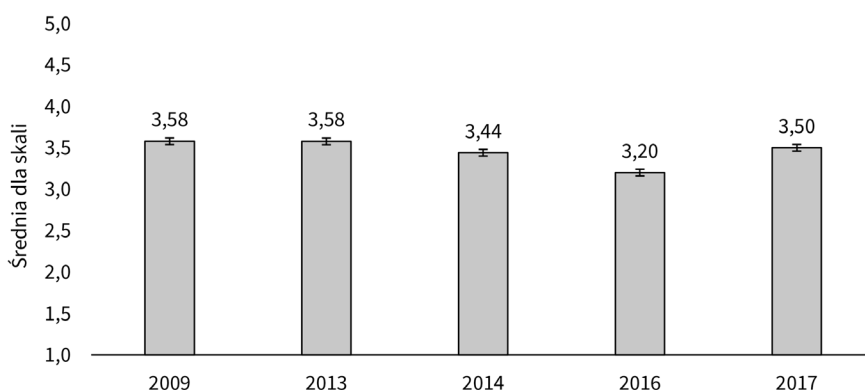
Porównania pomiędzy pomiarami wtórnych uprzedzeń antyżydowskich w latach 2009, 2013, 2014 oraz 2017 nie wykazały żadnych istotnych statystycznie różnic (por. rysunek 4)¹⁶. Wydaje się zatem, że rozpowszechnienie tego typu postaw w Polsce jest względnie stałe w czasie.

16 $F(2, 2782) = 2,12; p = 0,121$.



Rysunek 4. Różnice w średnich dla skali antysemityzmu wtórnego w latach 2009, 2013, 2014 i 2017.

Rzecz ma się nieco inaczej, gdy mowa o wierze w spisek żydowski. Porównania pomiędzy pomiarami antysemityzmu spiskowego w latach 2009, 2013, 2014, 2016¹⁷ oraz 2017 wykazały istotne statystycznie różnice¹⁸, jednak dotyczyły one tylko jednego pomiaru w roku 2016 (por. rysunek 5). Dokładniejsza analiza danych zaprezentowanych na rysunku sugeruje, że od 2013 roku do 2016 roku poziom wiary w spisek żydowski w Polsce stopniowo spadał, by w 2017 roku znowu istotnie wzrosnąć.

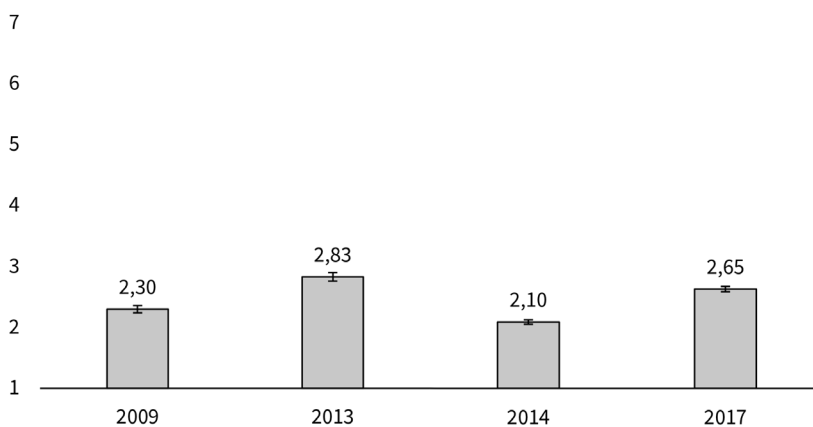


Rysunek 5. Różnice w średnich dla skali antysemityzmu spiskowego w latach 2009, 2013, 2014, 2016 i 2017.

17 Dane z lat 2014 i 2016 pochodzą z ogólnopolskich badań Mowa Nienawiści, przeprowadzonych we współpracy z Fundacją im. Stefana Batorego. W 2014 r. w badaniu wzięło udział $N=1007$, a w 2016 – $N=1052$ respondentów.

18 $F(4, 4509)=17,27; p < 0,001$.

Sytuacja wygląda diametralnie inaczej w przypadku antysemityzmu tradycyjnego. Ze względu na to, że skala odpowiedzi na pytania mierzące antysemityzm tradycyjny w latach 2009 i 2013 była inna niż w roku 2017 (osoby badane były proszone o ustosunkowanie się do dwóch stwierdzeń na skali siedmiostopniowej, nie zaś na skali pięciostopniowej), aby dokładnie przyjrzeć się zmianom w czasie, przeprowadziliśmy dwie analizy. Pierwsza dotyczyła pomiarów tego zjawiska dokonanych w latach 2009 i 2013, druga zaś pomiarów przeprowadzonych w latach 2014 oraz 2017. Wyniki obydwu analiz pokazują, że od 2009 roku możemy mówić o stałym, niewielkim, ale istotnym¹⁹ wzroście tradycyjnych postaw antysemitycznych w Polsce (por. rysunek 6).



Rysunek 6. Różnice w średnich dla skal antysemityzmu tradycyjnego w latach 2009–2013 i 2014–2017.

Konsekwencje postaw antysemitycznych

Celem badań nad antysemityzmem jest nie tylko diagnoza stanu rozpowszechnienia tego zjawiska w Polsce, ale także analiza przyczyn tego typu uprzedzeń oraz ich konsekwencji. Temat charakterystyk psychologicznych leżących u podstaw postaw antyżydowskich został szeroko opisany w pierwszej części książki *Uprzedzenia w Polsce* (Winiewski, Bilewicz, 2014), w związku z czym w tym roku postanowiliśmy przede wszystkim przyjrzeć się następstwom antysemityzmu. W Polskim Sondażu Uprzedzeń 2017 zmierzaliśmy cztery zmienne zależne związane z uprzedzeniami antyżydowskimi: dystans społeczny wobec Żydów, dehumanizację Żydów, akceptację przemocy międzygrupowej względem Żydów oraz stosunek do konfliktu izraelsko-palestyńskiego.

¹⁹ Dla lat 2009 i 2013: $F(1, 1562) = 28,18; p < 0,001$.
Dla lat 2014 i 2017: $F(1, 1791) = 91,15; p < 0,001$.

Dystans społeczny względem Żydów. Klasycznym sposobem konceptualizacji uprzedzeń jest preferencja dystansu społecznego przedstawiona przez Emorego Bogardusa (1925). Koncepcja ta zakłada, że ludzie bardziej uprzedzeni względem określonych grup będą mniej chętnie wchodzić z przedstawicielami tychże w różne relacje społeczne. Dodatkowo poziom uprzedzeń wyrażony jest bliskością, czy też odległością, relacji, jakie preferujemy. Odległość społeczną określamy na podstawie typu relacji, do jakich skłonni jesteśmy dopuścić przedstawicieli innych grup. Badania prowadzone w Polsce na reprezentatywnych grupach pokazują, że spośród mniejszości etnicznych Żydzi cieszą się przeciętną, czy wręcz niską akceptacją polskiego społeczeństwa (Stefaniak, Witkowska, 2015). Szczegółowy opis procedury i wyniki dotyczące dystansu znajdują się w rozdziałach *Kontakt międzygrupowy i dystans społeczny – wyniki Polskiego Sondażu Uprzedzeń 2017* oraz *Polski Sondaż Uprzedzeń 2017. Metodologia badania*.

Dehumanizacja i przemoc. Polski Sondaż Uprzedzeń 2017 w dużej mierze poświęcony był badaniom nad przyzwoleniem na przemoc międzygrupową. Przez przemoc międzygrupową rozumiemy wszystkie wydarzenia, podczas których przedstawiciele jakiejś grupy (społecznej, etnicznej, religijnej itp.) w imieniu grupy własnej dokonują aktów przemocy względem przedstawicieli innej grupy. Przykładem takiego zdarzenia będzie sytuacja, w której taksówkarze niszczą auta konkurencyjnej firmy przewozowej, burda pomiędzy kibicami dwóch drużyn piłkarskich, pobicie marynarzy przez pseudokibiców a, w ekstremalnych przypadkach, czystki etniczne czy ludobójstwo. Wśród wielu czynników wpływających na pojawianie się czy też sprzyjających powstawaniu przemocy międzygrupowej wymieniane są takie jak dehumanizacja (Kelman, 1973; Staub, 1989), wybieranie kozła ofiarnego (Staub, 2006) czy, mówiąc dość ogólnie, uprzedzenia wobec danej grupy (Staub, 2006; Wagner, Christ, Pettigrew, 2008).

Przemoc motywowana uprzedzeniami antyżydowskim ma długą tradycję. Najbardziej wyraziste jej przykłady, takie jak Holokaust czy pogromy Chmielnickiego, są zaś bardzo dobrze znane nie tylko osobom, które zajmują się tym tematem w swojej pracy badawczej. Co ważne, mimo świadomości tego, jak daleko idące konsekwencje może mieć antysemityzm oraz mimo wielu inicjatyw mających na celu przeciwdziałanie tego typu sytuacjom, w Polsce wciąż regularnie dochodzi do przestępstw motywowanych uprzedzeniami antyżydowskimi. Przykładowo dane dotyczące przestępstw z nienawiści, zaprezentowane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji w maju 2016 roku pokazują, że na 962 postępowania przygotowawcze o czyny motywowane nienawiścią, wszczęte w 2015 roku, 164 (ok. 17%) dotyczyły przestępstw z nienawiści względem Żydów (Ministerstwo

Spraw Wewnętrznych i Administracji, 2016). Przywołane dane sugerują, że przemoc antyżydowska jest wciąż realnym problemem w Polsce. Z tego względu postanowiliśmy przyrzeć się temu, jak wszystkie trzy formy antysemityzmu wpływają na akceptację przemocy międzygrupowej względem Żydów oraz jaka jest relacja między postawami antyżydowskimi a skłonnością do odmawiania człowieczeństwa Żydom.

Postawy względem konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Kolejną kwestią zasługującą na uwagę jest relacja między antysemityzmem a podejściem do konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Badacze antysemityzmu przyjmują bowiem, że przynajmniej część postaw krytycznych względem Izraela może w istocie stanowić kamuflaż dla nieakceptowanych społecznie uprzedzeń antysemickich (Cohen, Jussim, Harber, Bhasin, 2009; Frindte i in., 2005; Kempf, 2009, 2010). W literaturze dotyczącej tego tematu wyróżnia się m.in. antysemityzm związany z Izraelem (Zick, Küper, 2007), antysemicką krytykę Izraela (Frindte i in., 2005) oraz antysyjonizm (Frindte i in., 2005). Tym, co odróżnia od siebie wymienione postawy, jest źródło, z którego wypływają. Badacze zajmujący się tym tematem twierdzą, że antysemityzm związany z Izraelem jest tak naprawdę nowym, odmiennym od wcześniej wyróżnionych typem antysemityzmu, zaś ci odpowiedzialni za termin *antysemicka krytyka Izraela* uważają, że niektóre opinie na temat Państwa Izrael wynikają z bardziej tradycyjnych, wyodrębnionych uprzednio form antysemityzmu, a ich wyrażanie jest w istocie kolejnym, bardziej akceptowanym społecznie sposobem na wyrażanie uprzedzeń względem Żydów.

W literaturze poświęconej związkowi uprzedzeń antyżydowskich z wyrażaniem opinii na temat Izraela rzadko porusza się jednak kwestię tego, że wspomniana krytyka właściwie zawsze związana jest z sytuacją polityczną tego państwa. Co prawda, w niektórych przypadkach – choćby w Polsce czy na Węgrzech – relacje z Izraelem i postawy względem niego kształtowane są w dużej mierze przez pryzmat pamięci historycznej, jednak przyjmując bardziej globalną perspektywę, można zauważyć, że opinie krytyczne na temat działań Izraela, pojawiające się tak w przestrzeni publicznej, jak i we wcześniejszych badaniach międzynarodowych (Cohen i in., 2009; Frindte i in., 2005; Kempf, 2010; Stahel, Cohrs, 2015), właściwie zawsze odnoszą się do konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Cechą charakterystyczną niemal każdego konfliktu, a szczególnie tak długotrwałego, jest zaś kompleksowość oraz niejednoznaczność (m.in. Deutsch, Coleman, Marcus, 2011; Lederach, Maiese, 2003). W tym kontekście analizowanie krytyki Izraela bez uwzględnienia postaw względem Palestyny wydaje się być niewystarczające. Biorąc to pod uwagę, uznaliśmy, że najbardziej trafną miarą

postaw względem Izraela i Palestyny będzie skala postrzegania konfliktu pozwalająca na uchwycenie pełnego spektrum opinii na temat sytuacji na Bliskim Wschodzie.

Wychodząc z założenia, że negowanie racji jednej strony konfliktu oznacza wspieranie drugiej strony, można by przypuszczać, że krytyka Izraela będzie jednoznaczna z udzielaniem poparcia Palestynie. Tymczasem okazuje się, że sytuacja nie jest tak jednoznaczna. W poprzednim Polskim Sondażu Uprzedzeń osobom badanym zadano cztery pytania o stosunek względem Izraela. Dwa z tych pytań mogły być opisane jako skrajnie antyizraelskie („Dzisiejsze postępowanie Izraela wobec Palestyńczyków nie różni się od tego, jak postępowali Hitlerowcy wobec Żydów podczas II wojny światowej”; „Izrael jest państwem, które nie cofa się przed niczym, by osiągnąć swoje cele”), zaś dwa kolejne jako skrajnie antypalestyńskie („Izraelczycy są terroryzowani przez Arabów od dziesięcioleci”; „Żydzi zasługują, by ich ojczyzna znajdowała się w Izraelu”), zgodnie z założeniem, że te drugie mogą być traktowane jako dobra miara postaw antyizraelskich. Analiza pozycji wykazała jednak, że cztery stwierdzenia nie tworzą spójnej skali – nie było żadnej istotnej statystycznie korelacji pomiędzy obydwojma typami stwierdzeń. Co ważniejsze, nie znaleziono również żadnej korelacji między sposobem udzielania odpowiedzi na cztery pytania – wyrażanie postaw antyizraelskich nie miało związku z prezentowaniem postaw antypalestyńskich (Bulska, Winiewski, 2014; Winiewski, Haska, Bulska, 2015). Ów rezultat sugeruje, że postawy względem Izraela i Palestyny kształtowane są przez inne czynniki i tak jak u podstaw skrajnej krytyki Izraela może leżeć antysemityzm, tak za skrajną krytykę Palestyny w dużej mierze może być odpowiedzialna islamofobia. To oznacza, że chcąc analizować skrajną krytykę Izraela i Palestyny, czy też stosunek do konfliktu izraelsko-palestyńskiego, pod uwagę należy brać zarówno uprzedzenia antyżydowskie, jak i antymuzułmańskie.

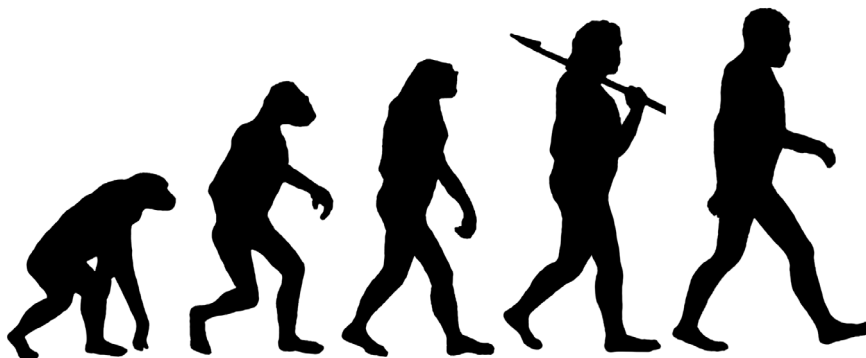
WYNIKI

Aby odpowiedzieć na pytanie o to, jaka jest relacja między trzema formami antysemityzmu a opisanymi zmiennymi zależnymi, przeprowadziliśmy szereg analiz korelacji oraz regresji. Zanim jednak przejdziemy do omówienia poszczególnych wyników, warto pokrótce opisać narzędzia zastosowane do pomiaru poszczególnych zmiennych.

Chęć unikania Żydów mierzyliśmy skalą dystansu społecznego inspirowaną oryginalnym narzędziem Bogardusa (1925), będącą jednym ze wskaźników postaw względem różnych grup społecznych. Zaprezentowane w tym rozdziale analizy przeprowadziliśmy na zagregowanej zmiennej obejmującej

trzy formy dystansu społecznego – akceptacji Żydów jako współpracowników, jako sąsiadów oraz jako członków rodziny (poprzez małżeństwo).

Kiedy mowa o odmawianiu człowieczeństwa, w Polskim Sondażu Upředzeń 2017 użyliśmy miary rażącej dehumanizacji, opartej o znane graficzne przedstawienie ewolucji (por. rysunek 1). Narzędzie to zostało zastosowane w badaniach Noura Kteily’ego, prowadzonych w trzech różnych krajach i pokazujących, że miara ta dobrze wyjaśnia poparcie dla stosowania przemocy, w tym tortur i działań w odwecie (Kteily, Bruneau, Waytz, Cotterill, 2015).



Rysunek 7. Przedstawienie ewolucji używane do pomiaru dehumanizacji.

W przypadku akceptacji przemocy międzygrupowej zastosowaliśmy skonstruowaną przez nas miarę, składającą się z siedmiu podskal mierzących poparcie przemocy fizycznej, werbalnej, pośredniej, izolacji, asymilacji, ignorowania oraz działań pozytywnych. Narzędzie to zostało szerzej opisane w rozdziale *Uwarunkowania akceptacji przemocy międzygrupowej w Polsce* w tym tomie.

Chcąc zmierzyć podejście do konfliktu izraelsko-palestyńskiego, zastosowaliśmy kwestionariusz postrzegania tegoż sporu (Bulska, Winiewski, w druku). W jego skład wchodzi trzy podskale: proizraelizmu, propalestynizmu oraz racjonalnego podejścia do konfliktu (por. tabela 1). Skale proizraelizmu i propalestynizmu zbudowane są przede wszystkim ze stwierdzeń będących wyrazem bezkrytycznego poparcia dla jednej lub drugiej strony sporu, zaś na skalę racjonalnego podejścia składają się sformułowania mówiące o winie i potrzebach obydwu stron sporu. Pierwsze dwie skale pokazują tendencję do formułowania uproszczonej oceny złożonej sytuacji konfliktowej i tym samym mogą stanowić zapośredniczoną miarę upředzeń antyżydowskich i antymuzułmańskich.

Tabela 1

Pytania w Kwestionariuszu postrzegania konfliktu izraelsko-palestyńskiego

	Treść	Skala odpowiedzi
Proizraelizm	1. Obszar pomiędzy Morzem Śródziemnym a rzeką Jordan należy wyłącznie do Izraela. 2. Zachodni Brzeg i Strefa Gazy powinny należeć do Izraela. 3. Palestyńczycy powinni przeprowadzić się do otaczających Izrael państw arabskich. 4. Żeby na Bliskim Wschodzie zapanował pokój, rozwiązanie konfliktu powinno uwzględniać wszelkie postulaty Izraelczyków.	
Propalestynizm	5. Zgadzam się z większością decyzji podejmowanych przez władze palestyńskie. 6. Obszar pomiędzy Morzem Śródziemnym a rzeką Jordan należy wyłącznie do Palestyńczyków. 7. Wyłącznie Izrael jest odpowiedzialny za konflikt na Bliskim Wschodzie. 8. Ataki samobójcze stosowane przez Palestyńczyków są uzasadnioną metodą walki z silniejszym przeciwnikiem.	1 – zdecydowanie się nie zgadzam 5 – zdecydowanie się zgadzam
Racjonalne podejście do konfliktu	9. Nie można jednoznacznie oceniać konfliktu na Bliskim Wschodzie. 10. Wina za konflikt izraelsko-palestyński leży po obu stronach. 11. Rozwiązanie konfliktu na Bliskim Wschodzie powinno uwzględniać potrzeby dwóch stron. 12. Izraelska okupacja nie usprawiedliwia stosowania terroru.	

Korelacje między trzema formami antysemityzmu a zmiennymi

Aby określić stopień powiązania wszystkich trzech form antysemityzmu ze wspomnianymi wcześniej zmiennymi zależnymi, na początku stworzyliśmy macierz korelacji. Wyniki tych analiz prezentuje tabela 2.

Gdy mowa o dystansie społecznym wobec Żydów, wyniki analizy korelacji pokazują, że wszystkie trzy formy uprzedzeń antyżydowskich są pozytywnie związane z niechęcią do akceptacji obecności Żydów w bliższym i dalszym otoczeniu społecznym, przy czym siła związku jest największa w przypadku antysemityzmu tradycyjnego.

Jeśli chodzi o akceptację różnych typów przemocy, ponownie, tradycyjne uprzedzenia antyżydowskie w dużej mierze charakteryzują się największymi wskaźnikami korelacji. Ten typ postaw nie tylko jako jedyny jest pozytywnie związany z akceptacją przemocy fizycznej, ale również w najwyższym

stopniu koreluje z pozostałymi „aktywnymi” formami przemocy – izolacją, przemocą werbalną i pośrednią. Ponadto jest to jedyna forma uprzedzeń antyżydowskich negatywnie skorelowana z akceptacją działań pozytywnych na rzecz Żydów oraz w ogóle niezwiązana z chęcią asymilacji osób żydowskiego pochodzenia.

Tabela 2

Związki trzech form antysemityzmu z dystansem społecznym wobec Żydów, akceptacją różnych form przemocy, podejściem do konfliktu izraelsko-palestyńskiego oraz stopniem dehumanizacji Żydów. Współczynniki korelacji

	Antysemityzm wtórny	Antysemityzm spiskowy	Antysemityzm tradycyjny
Dystans społeczny wobec Żydów	0,32***	0,33***	0,39***
Przemoc fizyczna	0,05	0,02	0,36***
Przemoc werbalna	0,09**	0,04	0,25***
Izolacja	0,16***	0,14***	0,37***
Przemoc pośrednia	0,23***	0,17***	0,32***
Asymilacja	0,32***	0,31***	0,05
Ignorowanie	0,08**	0,12***	0,06
Działania pozytywne	0,07*	0,12***	-0,27***
Proizraelizm	0,09*	0,11***	0,25***
Propalestynizm	0,18***	0,11***	0,43***
Racjonalne podejście do konfliktu	0,17***	0,24***	-0,13***
Dehumanizacja	0,08**	-0,06	0,28***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Podobnie rzecz ma się, gdy mowa o odmawianiu Żydom człowieczeństwa. Okazało się bowiem, że spośród wszystkich trzech form antysemityzmu relatywnie silnie skorelowane z dehumanizacją są uprzedzenia tradycyjne, natomiast w przypadku antysemityzmu wtórnego i spiskowego w zasadzie nie zaobserwowaliśmy żadnego związku.

Patrząc na wyniki dotyczące relacji między antysemityzmem a opiniami na temat konfliktu izraelsko-palestyńskiego, można łatwo zauważyć, że sytuacja nie jest tak jednoznaczna jak w przypadku wcześniej opisywanych zmiennych. Ze względu na to, że uzyskane wyniki trudno jest zinterpretować bez wzięcia pod uwagę postaw antymuzułmańskich, rezultaty odnoszące się do postrzegania konfliktu na Bliskim Wschodzie zostaną opisane w dalszej części tego rozdziału, w oparciu o analizę regresji.

Wpływ antysemityzmu na dystans społeczny

W celu określenia wpływu poszczególnych form antysemityzmu na każdą z opisanych wcześniej zmiennych, przeprowadziliśmy szereg analiz regresji. Pierwsze zaprezentowane wyniki dotyczą relacji między uprzedzeniami antyżydowskimi a dystansem społecznym wobec Żydów. W tej analizie wszystkie trzy formy antysemityzmu wprowadziliśmy jako predyktory, a zagregowaną miarę dystansu społecznego jako zmienną zależną. Tabela 3 przedstawia wyniki dla sondaży z lat 2009, 2013 i 2017.

Tabela 3

Wpływ trzech form antysemityzmu na dystans do Żydów w latach 2009, 2013 i 2017

	Dystans społeczny do Żydów		
	PPS 2009	PPS 2013	PPS 2017
Antysemityzm wtórny	0,05 (0,03)	0,00 (0,03)	0,09 (0,04)*
Antysemityzm spiskowy	0,15 (0,03)***	0,06 (0,03)*	0,11 (0,04)**
Antysemityzm tradycyjny	0,09 (0,02)***	0,09 (0,02)***	0,19 (0,02)***
R^2	0,14*	0,07*	0,20*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Jak pokazują powyższe analizy, zależności między uprzedzeniami antyżydowskimi a dystansem społecznym do Żydów uległy nieznacznej zmianie na przestrzeni ostatnich kilku lat. Pierwszym wartym podkreślenia faktem jest znaczący wzrost mocy predyktywnej modelu. Siła związku pomiędzy trzema formami antysemityzmu a dystansem znacząco wzrosła w roku 2017 w porównaniu do obu poprzednich sondaży. Oznacza to, że pomimo względnego braku zmian w sile postaw antysemitycznych, w znacznie większym stopniu wpływają one na chęć dystansowania się od osób pochodzenia żydowskiego.

Najbardziej znaczącą różnicą w najnowszej edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń jest fakt, że na znaczeniu zyskał antysemityzm wtórny – okazał się on być pozytywnie związany z niechęcią do akceptacji Żydów w otoczeniu społecznym, podobnie jak pozostałe dwie formy uprzedzeń antyżydowskich. To oznacza, że zarówno osoby wierzące w spisek żydowski i mord rytualny oraz obwiniające współczesnych Żydów za śmierć Chrystusa, jak i te, które twierdzą, że Żydzi sami są winni istnienia antysemityzmu oraz uznające, że przedstawiciele tej grupy społecznej nadużywają historycznej roli ofiary, są bardziej skłonne unikać Żydów w najbliższym otoczeniu. Ten rezultat jest zastanawiający, zwłaszcza biorąc pod uwagę to, że nie zmieniła się miara antysemityzmu wtórnego pomiędzy pomiarami oraz to, że nie zauważyliśmy wzrostu w poziomie wtórnych uprzedzeń antyżydowskich w Polsce na

przestrzeni ostatnich ośmiu lat. Wydaje się, że obie te zależności – wzrost znaczenia antysemityzmu w wyjaśnianiu niechęci do akceptacji Żydów w otoczeniu społecznym oraz fakt, że wtórny antysemityzm wyjaśnia część tej zmienności – mogą mieć wspólne źródła. Te rezultaty mogą być bowiem związane z zanikiem norm poprawności politycznej, prowadzącym do chętniejszego przyznawania się osób badanych do negatywnych postaw, czego następstwem są silniejsze powiązania tych postaw z deklarowanymi uprzedzeniami. Zgromadzone dane nie pozwalają nam jednak na weryfikację tej tezy.

Wpływ antysemityzmu na dehumanizację i przemoc

Kolejne prezentowane analizy dotyczą wpływu uprzedzeń antyżydowskich na skłonność do odmawiania człowieczeństwa członkom tej grupy. W tej analizie²⁰ ponownie wprowadziliśmy wszystkie trzy formy antysemityzmu jako predyktory, zaś dehumanizację jako zmienną zależną. Rezultaty zaprezentowane są w tabeli 4.

Tabela 4

Wpływ trzech form antysemityzmu na dehumanizację Żydów

	Dehumanizacja
Antysemityzm wtórny	0,09 (0,09)
Antysemityzm spiskowy	-0,18 (0,09)*
Antysemityzm tradycyjny	0,43 (0,05)***
R^2	0,08*

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$.

Wyniki analizy regresji pokazują, że w przypadku dehumanizacji największe znaczenie mają tradycyjne uprzedzenia antyżydowskie. Osoby, które wierzą w mord rytualny oraz obwiniają współczesnych Żydów za śmierć Jezusa Chrystusa – czyli te, które prezentują najbardziej prymitywne postawy antyżydowskie, wynikające z przesłanek religijnych – są bardziej skłonne, by w jakimś stopniu odmawiać człowieczeństwa Żydom. Co ciekawe, wiara w spisek żydowski okazała się być negatywnym predyktorem dehumanizacji Żydów. Ten wynik można wyjaśnić w oparciu o teorię odczłowieczania

20 Mając na uwadze problemy związane ze zmienną *dehumanizacja* – dużą skośność rozkładu, duże różnice w liczebnościach pomiędzy kategoriami – przeprowadziliśmy trzy typy analizy regresji: logistyczną, porządkową oraz liniową. Jako że każda z tych metod najlepiej „radzi sobie”, mówiąc kolokwialnie, z innym z wymienionych problemów, w ten sposób mogliśmy upewnić się, że uzyskane wyniki są stabilne. Rezultaty każdej z analiz pokazują takie same tendencje, w związku z czym w rozdziale zaprezentowaliśmy wyniki liniowej analizy regresji, gdyż te najłatwiej zinterpretować.

przedstawioną przez Nicka Haslama (2006) i wyróżniającą dwa typy dehumanizacji: animalistyczną i mechaniczną. Narzędzie, które zastosowaliśmy w badaniu PPS 2017 do pomiaru dehumanizacji mierzyło zdecydowanie ten pierwszy typ, w ramach którego osobom i grupom społecznym odmawia się takich cech jak wyrefinowanie, grzeczność, wrażliwość moralna i, co ważne, procesy poznawcze wyższego rzędu. Ci, którzy stają się ofiarą tego typu dehumanizacji, są postrzegani jako grubiańscy, pozbawieni samokontroli i nieinteligentni, a ich zachowania jako mniej motywowane oceną poznawczą, a bardziej wynikające z instynktów. Spiskowanie zaś niewątpliwie wymaga używania procesów poznawczych wyższego rzędu. Nie powinno zatem dziwić, że osoby, które wierzą w spisek żydowski, są także mniej skłonne odmawiać Żydom takich cech typowo ludzkich jak inteligencja czy samokontrola.

Następnie postanowiliśmy przyjrzeć się temu, jak prezentowanie postaw antyżydowskich wpływa na akceptację przemocy międzygrupowej, której obiektem są Żydzi. Tabela 5 przedstawia wyniki analiz regresji, w której jako predyktory raz jeszcze potraktowaliśmy trzy formy antysemityzmu, zaś jako zmienne zależne kolejne podskale skali przemocy.

Tabela 5

Wpływ trzech form antysemityzmu na akceptację przemocy wobec Żydów

	Przemoc fizyczna	Przemoc werbalna	Izolacja	Przemoc pośrednia	Asymilacja	Ignorowanie	Działania pozytywne
Antysemityzm tradycyjny	0,49 (0,06)***	0,28 (0,07)***	0,39 (0,06)***	0,31 (0,07)***	-0,22 (0,07)***	-0,05 (0,06)	-0,50 (0,06)***
Antysemityzm wtórny	0,00 (0,10)	0,23 (0,12)	0,18 (0,12)	0,38 (0,12)	0,45 (0,12)***	-0,02 (0,12)	0,15 (0,09)
Antysemityzm spiskowy	-0,16 (0,10)	-0,19 (0,10)	-0,07 (0,11)	-0,09 (0,12)	0,23 (0,11)*	-0,17 (0,11)	0,30 (0,11)**
R^2	0,15*	0,06*	0,12*	0,11*	0,12*	0,01	0,14*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

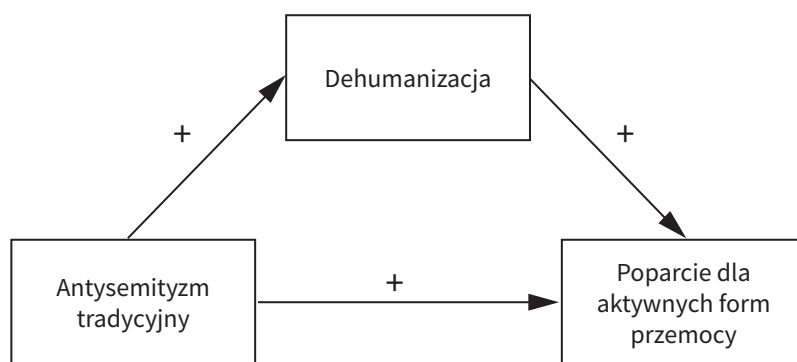
I znów to tradycyjne uprzedzenia antyżydowskie mają największe znaczenie, gdy mowa o wyjaśnianiu akceptacji przemocy międzygrupowej. Przede wszystkim osoby, które wierzą w mord rytualny i obwiniają współczesnych Żydów za śmierć Chrystusa, są bardziej skłonne uznawać za uzasadnione takie zachowania, pojawiające się w kontekście konfliktu międzygrupowego, jak bicie grupy mniejszościowej przez większośćową czy dewastacja mienia tych pierwszych przez tych drugich. Jednocześnie zarówno wiara w spisek żydowski, jak i przekonanie, że Żydzi wykorzystują nasze poczucie

winy, nie mają takiego efektu. Warto zauważyć, że dla zmiennej *przemoc fizyczna* skonstruowany model wyjaśnia największą część wariancji w porównaniu do wszystkich innych typów przemocy. Podobny do obserwowanego w przypadku przemocy fizycznej efektu tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich, przy jednoczesnym braku efektu dla wiary w spisek żydowski oraz wtórnego antysemityzmu, znaleźliśmy w modelach regresji dla przemocy werbalnej, izolacji i przemocy pośredniej. To oznacza, że osoby prezentujące tradycyjne postawy antyżydowskie za bardziej uzasadnione uznają takie działania grupy większościowej jak rozsiewanie plotek na temat przedstawicieli grupy mniejszościowej oraz wdawanie się z nimi w kłótnie, budowanie muru, którego celem będzie odgrodzenie się od przedstawicieli mniejszości żydowskiej i odmawianie im obsługi w sklepach lub restauracjach, a także organizowanie strajków i protestów oraz podejmowanie prób pozbycia się przedstawicieli grupy mniejszościowej za pomocą władz. Co ważne, antysemityzm tradycyjny jako jedyny jest negatywnym predyktorem uznawania zasadności podejmowania działań pozytywnych na rzecz grupy obcej, takich jak szukanie porozumienia czy dążenie do poznania przedstawicieli mniejszości. Jeśli chodzi o antysemityzm wtórny, jedyny efekt, jaki zaobserwowaliśmy, dotyczy skali asymilacji. Osoby, które twierdzą m.in., że Żydzi rozpowszechniają pogląd, iż Polacy są antysemitami, są również bardziej skłonne, by uznać za zasadne takie działania jak zmuszanie Żydów do dostosowania się do panujących zasad czy uważne obserwowanie ich zachowania. Podobny efekt wystąpił także w przypadku wiary w spisek żydowski, co prawdopodobnie można wyjaśnić w oparciu o ludowe powiedzenie „przyjaciół trzymaj blisko, wrogów jeszcze bliżej”. Skoro bowiem Żydzi dążą do panowania nad światem lub głoszą pogląd, że Polacy są antysemitami, wykorzystując przy tym nasze poczucie winy za zdarzenia drugiej wojny światowej, dobrze jest, po pierwsze, bacznie ich obserwować, po drugie zaś – zmusić ich do przyjęcia naszych wartości. Ostatnim rezultatem, na który warto zwrócić uwagę, jest pozytywny efekt wiary w spisek żydowski na poparcie działań pozytywnych wobec Żydów. Można przypuszczać, że w tym wypadku mamy do czynienia z odwoływaniem się do zasady wzajemności, czyli jednej z podstawowych zasad wymiany społecznej (Cropanzano, Mitchell, 2005). Jeśli wierzymy bowiem w to, że Żydzi chcą mieć decydujący głos w instytucjach finansowych, a swoje cele osiągają dzięki tajnym porozumieniom, opierając się o zasadę wzajemności, będziemy także bardziej skłonni uznać, że dobrze jest im pomagać, bo zwiększa to szanse na to, że i oni pomogą nam w potrzebie. Warto jednak dodać, że obserwowane efekty mogą być po części związane z charakterystyką skal – przykładowo, zarówno skala antysemityzmu tradycyjnego, jak i choćby podskala przemocy fizycznej to takie miary, na które względnie niewiele

osób odpowiada twierdząco. Używając terminów psychometrycznych, są to zatem miary o większej „trudności”. To zaś może sprawiać, że skale te mają dużą kowariancję, w związku z czym wpływ antysemityzmu tradycyjnego na poparcie takich działań jak bicie osób nowoprzybyłych może być relatywnie przeszacowany, zaś dwóch pozostałych typów postaw antyżydowskich – niedoszacowany.

Relacja między dehumanizacją a akceptacją przemocy

Chcąc lepiej zrozumieć mechanizmy leżące u podstaw relacji między antysemityzmem tradycyjnym a akceptacją przemocy międzygrupowej, postanowiliśmy przeprowadzić szereg analiz mediacji, za zmienną zależną przyjmując poszczególne typy przemocy związane pozytywnie z tradycyjnymi uprzedzeniami antyżydowskimi, za zmienną niezależną antysemityzm tradycyjny, zaś jako mediator traktując dehumanizację. W literaturze dotyczącej przemocy międzygrupowej jako jeden z czynników wpływających na pojawianie się, czy też sprzyjających powstawaniu przemocy zbiorowej, podkreślana jest bowiem właśnie rola odmawiania człowieczeństwa ofiarom (Kelman, 1973; Staub, 1989). Wyniki naszych analiz pokazały, że w przypadku każdego z czterech typów przemocy – fizycznej, werbalnej, izolacji i pośredniej – wpływ tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich na akceptację tego typu zachowań był pozytywnie mediowany przez odmawianie człowieczeństwa Żydom (por. rysunek 2). To oznacza, że antysemityzm tradycyjny w pewnym stopniu prowadził do odczłowieczania Żydów, którego rezultatem było postrzeganie działań przemocowych wobec przedstawicieli tej grupy jako bardziej zasadnych.



Rysunek 8. Model mediacyjny wpływu tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich na poparcie dla aktywnych form przemocy przez odmawianie człowieczeństwa Żydom.

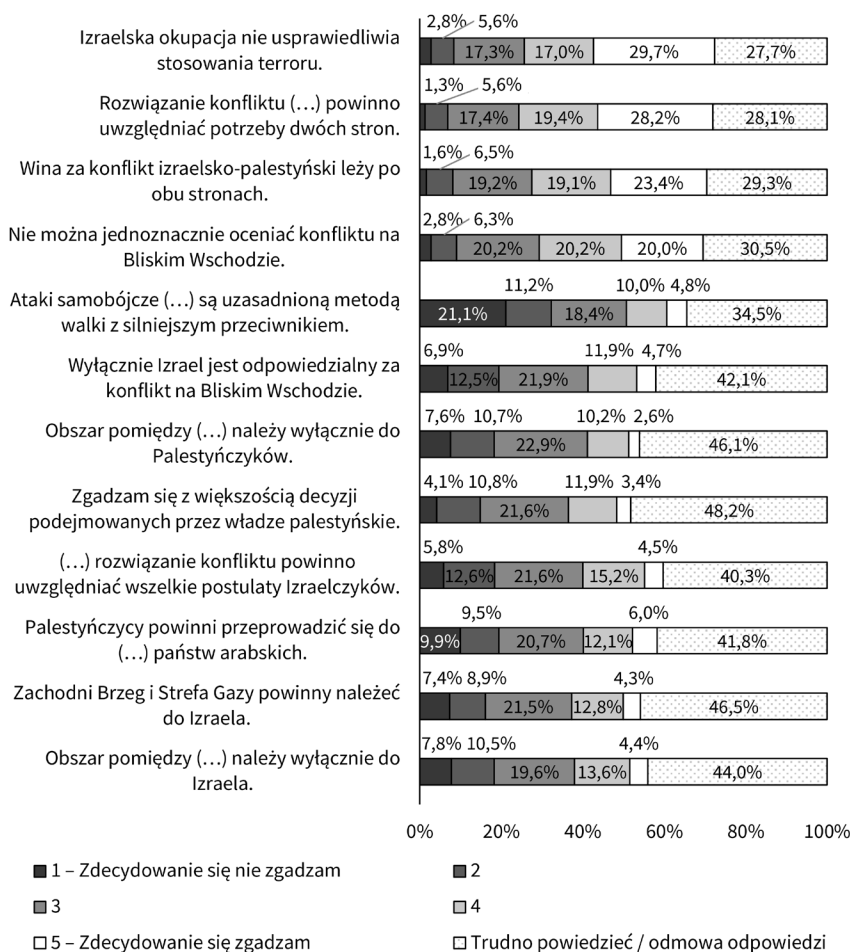
Wpływ antysemityzmu i islamofobii na postrzeganie konfliktu izraelsko-palestyńskiego

Poddaliśmy także analizie relację antysemityzmu i islamofobii z postrzeganiem konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Rozkłady procentowe odpowiedzi na poszczególne pytania w skali pokazują, że postawy proizraelskie cieszą się w Polsce nieznacznie większą popularnością niż postawy propalestyńskie – w zależności od pytania od 17,1% do 19,7% osób badanych zgadzało się ze stwierdzeniami z tej skali. Dla porównania, dla skali propalestynizmu ów wskaźnik wyniósł od 12,8% do 16,6%. O relatywnie większym rozpowszechnieniu postaw proizraelskich świadczy również różnica w średnich skal – średnia skali propalestynizmu okazała się być istotnie niższa niż skali proizraelizmu²¹. Wydaje się jednak, że gdy mowa o postawach względem konfliktu izraelsko-palestyńskiego, w Polsce dominuje raczej podejście uwzględniające potrzeby oraz winę obydwu stron sporu. Wskazują na to tak rozkłady procentowe odpowiedzi na poszczególne pozycje skali (w zależności od stwierdzenia, od 40,2% do 47,6% respondentów i respondentek zgodziło się z prezentowanym pytaniem), jak i różnice w średnich między skalą racjonalnego podejścia do konfliktu a proizraelizmu oraz propalestynizmu (por. rysunek 3)²².

Aby przyjrzeć się bliżej związkom antysemityzmu i islamofobii z postawami względem konfliktu izraelsko-palestyńskiego, przeprowadziliśmy szereg analiz korelacji oraz regresji. Do pomiaru uprzedzeń antyżydowskich zastosowaliśmy wspomnianą wcześniej trójczynnиковą skalę antysemityzmu, zaś do pomiaru postaw antymuzułmańskich – skróconą wersję dwuczynnиковej *Skali uprzedzeń wobec islamu i krytyki fundamentalizmu islamskiego* (Imhoff, Recker, 2012; więcej na ten temat w rozdziale *Postawy wobec muzułmanów w Polsce* w tym tomie).

21 $t(700) = -8,46; p = 0,000$.

22 Dla skali propalestynizmu $t(700) = -32,50; p = 0,000$.
Dla skali proizraelizmu $t(674) = 23,95$.



Rysunek 9. Rozkład odpowiedzi na pytania w skali postrzegania konfliktu izraelsko-palestyńskiego.

Tabela 6

Analiza regresji skali postrzegania konfliktu izraelsko-palestyńskiego na trzy formy antysemityzmu oraz uprzedzenia antyislamskie i krytykę fundamentalizmu islamskiego

	Proizraelizm	Propalestynizm	Racjonalne podejście do konfliktu
Uprzedzenia antyislamskie	0,19 (0,05)***	-0,04 (0,04)	0,05 (0,04)
Krytyka fundamentalizmu islamskiego	-0,04 (0,05)	-0,06 (0,05)	0,37 (0,04)***
Antysemityzm wtórny	-0,02 (0,06)	0,19 (0,05)***	0,04 (0,05)
Antysemityzm spiskowy	0,00 (0,06)	-0,13 (0,05)**	0,10 (0,04)*
Antysemityzm tradycyjny	0,16 (0,03)***	0,34 (0,03)***	-0,14 (0,03)***
R^2	0,09	0,21	0,23

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Jak pokazują analizy, postawy względem konfliktu izraelsko-palestyńskiego są związane z uprzedzeniami względem Żydów i muzułmanów, przy czym różne typy postaw mają odmienne znaczenie dla tego, jak postrzegany jest konflikt na Bliskim Wschodzie. W przypadku proizraelizmu pozytywnym predyktorem okazały się być uprzedzenia wobec islamu oraz tradycyjne uprzedzenia antyżydowskie. To oznacza, że bardziej skłonne opowiadać się po stronie Izraela są osoby wykazujące silnie antymuzułmańskie postawy, ale także takie, które obwiniają współczesnych Żydów za śmierć Chrystusa. I chociaż pierwszy rezultat raczej nie zaskakuje – w końcu jeśli w sposób uproszczony postrzegamy konflikt, w którym po jednej stronie stoją Żydzi, po drugiej zaś muzułmanie, żywienie niechęci do tych drugich będzie niejako wymuszało popieranie tych pierwszych – drugi wynik skłania do refleksji. Zebrane dane nie pozwalają na pogłębione analizy i wyjaśnienie tego rezultatu, jednak nasuwają się dwie hipotezy, które mogą potencjalnie tłumaczyć uzyskane wyniki. Po pierwsze, jeśli zastosujemy do antysemityzmu koncepcje odróżniające tradycyjne i nowoczesne uprzedzenia (Dovidio, Gaertner, 2000; Swim, Aikin, Hall, Hunter, 1995), możemy zauważyć, że te pierwsze zdecydowanie bardziej bezpośrednio łączą się np. z otwartymi deklaracjami chęci pozbycia się grupy obcej. Związek antysemityzmu tradycyjnego, mającego jawnie uprzedzeniowy charakter, z poparciem polityki Izraela może zatem oznaczać, że osoby prezentujące tego typu postawy postrzegają państwo Izrael jako miejsce, do którego Żydzi mogą wyjechać – i tym samym nie zamieszkiwać ziem polskich. Hipoteza ta jest dość pokrętna, niemniej warto zwrócić uwagę na to, jak chętnie prawicowe środowiska podchwytowały pomysł żydowskiego osadnictwa na Madagaskarze (Zalewska, 1988), czy też przypomnieć popularne hasło antysemickiej kampanii '68 roku: „Studentenci do nauki, literaci do pióra, syjoniści do Syjonu” (*Marzec 68 – bunt studentów...*, 2013). Druga hipoteza, jaką można postawić, dotyczy zaś wątku religijnego. Wiadomym jest, że tradycyjny antysemityzm to niechęć wynikająca z religijnych, chrześcijańskich pobudek. Można jednak zastanawiać się, czy w przypadku konfliktu, w którym po jednej stronie stoją muzułmanie, po drugiej zaś Żydzi, sympatia osób prezentujących uprzedzenia wpływające z pobudek religijnych nie będzie mimo wszystko leżała po stronie Żydów, choćby z uwagi na spostrzeganą bliższkość kulturową judaizmu (Marranci, 2004) oraz dostrzegane potencjalne zagrożenie dla wartości chrześcijańskich, stanowione przez muzułmanów (Raiya, Pargament, Mahoney, Trevino, 2008).

Jeśli chodzi o opowiadanie się po stronie Palestyny, tu rzecz ma się nieco inaczej. Okazuje się bowiem, że wszystkie trzy formy antysemityzmu są istotnie statystycznie związane z tego typu postawami, przy czym tradycyjne

oraz wtórne uprzedzenia antyżydowskie pozytywnie przewidują bezkrytyczne poparcie dla Palestyny, zaś wiara w spisek żydowski jest negatywnym predyktorem przyjmowania racji tej strony sporu. To oznacza, że te osoby, które uważają, że Żydzi wykorzystują nasze wyrzuty sumienia, podczas gdy sami są winni istnienia antysemityzmu, oraz te, u których uprzedzenia wobec Żydów wynikają z przesłanek religijnych, są bardziej skłonne opowiadać się po stronie Palestyny w konflikcie bliskowschodnim. Wydaje się zatem, że to właśnie bezkrytyczne opowiadanie się po stronie Palestyny jest nie tylko w największym stopniu związane z uprzedzeniami antyżydowskimi, ale też w pewnym stopniu stanowi kamuflaż dla postaw antysemitycznych.

W przypadku racjonalnego podejścia do konfliktu, analiza regresji wykazała, że pozytywnym predyktorem tego typu postaw była krytyka fundamentalizmu islamskiego oraz, w znacznie mniejszym stopniu, wiara w spisek żydowski, zaś negatywnym predyktorem tradycyjne uprzedzenia antysemityczne. Ów wynik w dużej mierze nie zaskakuje. Po pierwsze, można przypuszczać, że osoby, które w zrównoważony sposób krytykują islam za ekstremalne prądy obecne w tej religii, będą również bardziej skłonne dostrzegać winę oraz potrzeby obydwu stron w konflikcie bliskowschodnim. Po drugie, po osobach, które swoją opinię na temat Żydów opierają na nieracjonalnych, niepotwierdzonych zabobonach, również w mniejszym stopniu spodziewamy się, że będą próbowały spojrzeć na spór z punktu widzenia tak jednej, jak i drugiej strony. Ponownie jednak zastanawia rola wiary w spisek żydowski. Wcześniejsze badania nad relacją między wiarą w teorie spiskowe – których jednym z przykładów jest antysemityzm spiskowy – a analitycznym myśleniem pokazują bowiem, że osoby myślące w sposób bardziej analityczny są mniej skłonne wierzyć w teorie spiskowe (Swami, Voracek, Stieger, Tran, Furnham, 2014). Można by zatem przypuszczać, że racjonalne podejście do konfliktu, niewątpliwie wymagające analitycznego myślenia, będzie negatywnie związane z tendencją do wiary w spisek żydowski. Tymczasem wyniki analizy regresji przeczą tym przypuszczeniom.

Warto zaznaczyć, że skonstruowany model wyjaśnia względnie dużą część wariacji w kwestii postaw propalestyńskich oraz racjonalnym, zrównoważonym podejściu do konfliktu, zaś raczej niewielką w przypadku proizraelizmu. Ten wynik sugeruje, że występowanie uprzedzeń antyżydowskich i antymuzułmańskich – czy, w przypadku racjonalnego podejścia, brak tego typu postaw – ma większe znaczenie dla opowiadania się po stronie Palestyny w konflikcie bliskowschodnim niż dla przyjmowania racji Izraela. Innymi słowy, bezkrytyczne poparcie dla Palestyny jest w większym stopniu związane z uprzedzeniami, w tym przede wszystkim

z antysemityzmem, niż bezkrytyczne poparcie dla Izraela. Należy jednak dodać, że wtórne postawy antysemickie oraz wiara w spisek żydowski są ze sobą wysoko skorelowane, co może mieć wpływ na efekty uzyskane w analizach regresji. Warto więc traktować je z pewną ostrożnością.

PODSUMOWANIE

Omówione w niniejszym rozdziale wyniki badań sondażowych pokazują, że antysemityzm w Polsce to zjawisko trwałe. Na przestrzeni lat 2013–2017 nie zmienił się poziom wtórnych przekonań antyżydowskich, zaś poziom wiary w spisek żydowski uległ nieznacznemu spadkowi między latami 2013 i 2016, jednak w 2017 roku wrócił do stanu sprzed czterech lat. Co ciekawe, po raz kolejny zaobserwowaliśmy wzrost postaw antyżydowskich wynikających z przesłanek religijnych. Chociaż tego typu uprzedzenia są wciąż stosunkowo najmniej rozpowszechnione w naszym kraju, stopniowy wzrost ich popularności powinien niepokoić z kilku powodów przedstawionych poniżej.

Po pierwsze, tradycyjne przekonania antysemickie są najsilniejszym pozytywnym predyktorem niechęci do obecności Żydów w najbliższym otoczeniu społecznym. Po drugie, antysemityzm tradycyjny jako jedyny ma pozytywny wpływ na skłonność do odmawiania Żydom człowieczeństwa. Po trzecie, tradycyjne przekonania antyżydowskie odgrywają największą rolę, gdy mowa o skłonności do upraszczania konfliktu na Bliskim Wschodzie i skrajnego opowiadania się po jednej lub drugiej stronie sporu, przy jednoczesnym braku chęci dostrzeżenia winy i potrzeb obydwu uczestników konfliktów. I wreszcie, ta forma postaw antysemickich jako jedyna pozytywnie przewiduje akceptację aktywnych form przemocy międzygrupowej, takich jak bicie i opluwanie, rozsiewanie plotek i kłócenie się, budowanie muru oraz tworzenie osobnych klas dla dzieci pochodzenia żydowskiego czy też organizowanie strajków i protestów przeciwko obecności mniejszości żydowskiej. Co ważne, wydaje się, że mechanizmem częściowo wyjaśniającym relację między antysemityzmem tradycyjnym a spostrzeganiem zasadności przemocy jest właśnie dehumanizacja. Postawy antyżydowskie wynikające z przesłanek religijnych prowadzą bowiem do odmawiania człowieczeństwa Żydom (przynajmniej do pewnego stopnia), którego rezultatem jest akceptacja dla różnych działań przemocowych. Co ważne, w dotychczasowych badaniach nad antysemityzmem podkreślano znaczenie bardziej nowoczesnych i wysublimowanych, niebezpośrednich form uprzedzeń (Bilewicz i in., 2013). Najnowsze wyniki pokazują jednak, że otwarte, tradycyjne uprzedzenia, głęboko zakorzenione w kulturze, stają się bardziej powszechne lub też respondenci bardziej chętnie się do takich postaw przyznają. Z kolei ta otwarta, tradycyjna niechęć i wrogość w znacznym stopniu przekłada się

na dyskryminujące, czy wręcz przemocowe zachowanie. Wydaje się zatem, że w związku z tym, jak poważne konsekwencje społeczne może mieć antysemityzm tradycyjny, odsyłanie go do lamusa historii, postulowane przez wielu badaczy (por. Bilewicz i in., 2011), jest zdecydowanie nieuzasadnione.

Jednocześnie należy podkreślić, że wśród osób biorących udział w badaniu, ponad 85% zadeklarowało, że nie zna osobiście żadnego Żyda. W tym kontekście występowanie tak silnie negatywnego stosunku wobec przedstawicieli tej grupy, wyrażonego poprzez trzy formy postaw antyżydowskich, mogłoby dziwić, jednak zjawisko to nie jest dla badaczy antysemityzmu nowością. W literaturze przedmiotu zostało ono opisane jako tzw. *antysemityzm bez Żydów* (Cooper, 2000).

Jeśli chodzi o powiązania antysemityzmu z cechami demograficznymi i wykształceniem, ponownie zauważyliśmy, że uprzedzenia antyżydowskie są raczej prezentowane przez osoby mniej wykształcone, starsze oraz deklarujące swoje poglądy polityczne jako bardziej prawicowe. Co ciekawe, w zasadzie nie zaobserwowaliśmy związku pomiędzy wielkością miejscowości, z której pochodziła osoba badana, a wyrażaniem postaw antysemitycznych, mimo że relacja ta pojawiła się w badaniach jeszcze cztery lata temu. Ponadto dodatnia korelacja między wiekiem osób badanych a postawami antyżydowskimi również nie była tak silna, jak w poprzedniej edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń. To może sugerować, że w przeciągu ostatnich czterech doszło do pewnego rodzaju rozlania się postaw antysemitycznych i że uprzedzenia tego typu przestały być w tak dużym stopniu, jak dotychczas, domeną grupy osób pochodzących z konkretnej grupy społecznej. Najlepszą tego egzemplifikacją są zaś przykłady wypowiedzi antysemitycznych, przywołane na początku tego rozdziału.

LITERATURA CYTOWANA

- Bergmann, W., Erb, R. (1991). *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland: Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989* [Antisemitism in the German Federal Republic: Results of empirical research between 1946–1989]. Opladen: Leske+Budrich.
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Kořta, M. (2011). Zagroźający spiskowcy. Zjawisko antysemityzmu w Polsce na podstawie Polskiego Sondażu Upředzeń 2009. W: M. Kořta, M. Bilewicz (red.), *Wobec obcych. Zagroźenie psychologiczne a stosunki międzygrupowe* (s. 60–73). Warszawa: PWN.
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Kořta, M., Wójcik, A. (2013). Harmful ideas, the structure and consequences of anti-Semitic beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34(6), 821–839.
- Bulska, D., Winiewski, M. (2014). *Postawy antyizraelskie a antysemityzm w Polsce. Raport na podstawie PPS 2013*. Pobrane z: http://www.http://cbu.psychologia.pl/uploads/f_winiewski/PPS2%20rapo|_rty/Raport%20Antyizraeli zm%20v6_2015.03.31.pdf
- Bulska, D., Winiewski, M. (w druku). Nieracjonalna krytyka Izraela i Palestyny: Nowe szaty tradycyjnych upředzeń? *Social Psychological Bulletin*.
- Buryła, S. (2004). Antyjudajizm czy antysemityzm? Kilka znaków zapytania. *Studia Judaica*, 1(13), 95–110.
- Cała, A. (1992). *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Cohen, F., Jussim, L., Harber, K. D., Bhasin, G. (2009). Modern anti-Semitism and anti-Israeli attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(2), 290–306.
- Cooper, L. (2000). *In the shadow of the Polish eagle*. Nowy Jork: Palgrave.
- Cropanzano, R., Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31(6), 874–900.
- Datner-Śpiewak, H. (1996). Struktura i wyznaczniki postaw antysemitycznych. W: I. Krzemiński (red.), *Czy Polacy są antysemitami* (s. 27–64). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- de Fontette, F. (1992). *Historia antysemityzmu*. Wrocław: Wydawnictwo Siedmioróg.
- Deutsch, M., Coleman, P. T., Marcus, E. C. (red.). (2011). *The handbook of conflict resolution: Theory and practice*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L. (2000). Aversive racism and selection decisions: 1989 and 1999. *Psychological Science*, 11(4), 315–319.
- Frindte, W., Wettig, S., Wammetsberger, D. (2005). Old and new anti-semitic attitudes in the context of authoritarianism and social dominance orientation: Two studies in Germany. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 11(3), 239–266.
- Hartukowicz, J. (2017, 10 lipca). *Podpalacz kukły Żyda Piotr Rybak pójdzie do więzienia. Sąd nie zgodził się na dozór elektroniczny*. Pobrane z: <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,22075077,podpalacz-kukly-zyda-piotr-rybak-pojdzie-dowiezienia-sad-nie.html>
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 252–264.
- Imhoff, R., Recker, J. (2012). Differentiating Islamophobia: Introducing a new scale to measure Islamoprejudice and secular Islam critique. *Political Psychology*, 33(6), 811–824.
- Kelman, H. G. (1973). Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers. *Journal of Social Issues*, 29(4), 25–61.
- Kempf, W. (2009). Israel-criticism and modern anti-Semitism. *Diskussionsbeiträge der Projektgruppe Friedensforschung Konstanz*, 62.
- Kempf, W. (2010). Patterns of criticizing Israel and their relationship to modern anti-Semitism. *Conflict and Communication Online*, 9(1), 1–20.
- Kofta, M., Sędek, G. (1992). Struktura poznawcza stereotypu etnicznego, bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu. W: Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 67–86). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kofta, M., Sędek, G. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systemic transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1), 40–64.
- Kteily, N., Bruneau, E., Waytz, A., Cotterill, S. (2015). The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(5), 901–931.
- Krzemiński, I. (red.). (1996). *Czy Polacy są antysemitami? Wyniki badania sondażowego*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Krzemiński, I. (red.). (2004). *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie: Raport z badań*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Lederach, J. P., Maiese, M. (2003). *Conflict transformation*. Pobrane z: <http://www.beyondintractability.org/essay/transformation/?nid=1223>

- Marranci, G. (2004). Multiculturalism, Islam and the clash of civilisations theory: Rethinking Islamophobia. *Culture and Religion*, 5(1), 105–117.
- Marzec 68 – bunt studentów, walka wewnątrz PZPR, antysemityzm (2013, 8 marca).
Pobrane z: <https://wiadomosci.wp.pl/marzec-68-bunt-studentow-walka-wewnatrz-pzpr-antysemityzm-6031585950507649a>
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji (2016). *Analiza przestępczości z nienawiści*. Warszawa: MSWiA. Pobrane z: https://www.spolesctwoobywatelskie.gov.pl/sites/default/files/analiza_mswia_policja.pdf
- Morrison, M. A., Morrison, T. G. (2003). Development and validation of a scale measuring modern prejudice toward gay men and lesbian women. *Journal of Homosexuality*, 43(2), 15–37.
- mw/ja (2016, 18 listopada). *Kto wydał Jezusa? Krzyżówka dla dzieci uczy, że wcale nie Judasz*. Pobrane z: <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/kto-wydal-jezusa-kontrowersyjna-krzyzowka,692823.html>
- Ogórek, M. [ogorekmagda]. (2017, 28 lipca). Panie @MarekBorowski, nawiązując do wypowiedzi o kręgośłupie @Jaroslaw_Gowin czy oznaką kręgośłupa jest zmiana nazwiska z Berman na Borowski? [Tweet]. Pobrane z: <https://twitter.com/ogorekmagda/status/890987719530295297>
- Poliakov, L. (2008). *Historia antysemityzmu: Epoka nauki*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas.
- Raiya, H. A., Pargament, K. I., Mahoney, A., Trevino, K. (2008). When Muslims are perceived as a religious threat: Examining the connection between desecration, religious coping, and anti-Muslim attitudes. *Basic and Applied Social Psychology*, 30(4), 311–325.
- Rzońca, B. [Bogdan_Rzonca] (2017, 2 sierpnia). Wypoczywam , czytam różne zaległe lektury. I zastanawiam się dlaczego wśród aborterów jest tak dużo Żydów, pomimo holocaustu [Tweet]. Pobrane z: https://twitter.com/Bogdan_Rzonca/status/892647877734019072
- Stahel, L., Cohrs, C. (2015). Socially shared representations of the Israel-Palestine conflict: An exploration among conflict outsiders. *Conflict and Communication*, 14(1), 1–19.
- Staub, E. (1989). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing, or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political Psychology*, 27(6), 867–894.

- Stefaniak, A., Witkowska, M. (2015). Społeczne kontakty Polaków, czyli czy znamy ludzi innych niż my sami i czy chcemy ich poznawać? W: A. Stefaniak, M. Bilewicz, M. Winiewski (red.), *Uprzedzenia w Polsce* (s. 105–130). Warszawa: Liberi Libri.
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133(3), 572–585.
- Swim, J. K., Aikin, K. J., Hall, W. S., Hunter, B. A. (1995). Sexism and racism: Old-fashioned and modern prejudices. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(2), 199–214.
- Tokarska-Bakir, J. (2008). *Legandy o krwi: Antropologia przesądu*. Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Wagner, U., Christ, O., Pettigrew, T. F. (2008). Prejudice and group-related behavior in Germany. *Journal of Social Issues*, 64(2), 403–416.
- Weiss, N. (2017, 3 sierpnia). *Israeli soccer team attacked in Poland*. Pobrane z: <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/233362>
- Winiewski, M., Bilewicz, M. (2015). Antysemityzm: dynamika i psychologiczne uwarunkowania. W: A. Stefaniak, M. Bilewicz, M. Winiewski (red.), *Uprzedzenia w Polsce* (s. 15–39). Warszawa: Liberi Libri.
- Winiewski, M., Haska, A., Bulska, D. (2015). Krytyka państwa Izrael a antysemityzm. W: A. Stefaniak, M. Bilewicz, M. Winiewski (red.), *Uprzedzenia w Polsce* (s. 41–63). Warszawa: Liberi Libri.
- Zajęcki, K. (2017, 3 marca). *Polscy kibole zaatakowali piłkarzy z Izraela. „Policja zniknęła po ostatnim gwizdku”*. Pobrane z: <https://wiadomosci.wp.pl/polscy-kibole-zaatakowali-pilkarzy-z-izraela-policja-zniknela-po-ostatnim-gwizdku-6151110094817409a>
- Zalewska, G. (1988). Sprawa emigracji żydowskiej z Polski w drugiej połowie lat trzydziestych w świetle materiałów polskiego MSZ. *Dzieje Najnowsze*, 20(1), 85–120.
- Zick, A., Küpper, B. (2007). Antisemitismus in Deutschland: Das traditionelle Vorurteil und seine Transformationen. *Dossier*.